

seket. A közöttük és a helyi jobbágyok közötti viszonyt az 1770-es Urbárium és szerződések rögzítették. Míg Bille teljes egészében a Koháryak birtoka maradt, addig Mende birtokon megjelenhettek a telkes gazdák, akik 1864-ben véglegesen rendezték a birtokviszonyokat (jobbágyfelszabadítás). A dokumentumok szerint Mende birtok a 41 fős telkes gazda és a Coburgok között oszlott meg.

Ezalatt Pusztaszentistván sajátos utat járt be. A település korán a pannonhalmi bencés apátság birtokába került: egyes adatok szerint még a XI. században Györk (Gurcu) esztergomi ispán adományaként névtelenül (IX. pusztá?). A hely neve 1274-től – az apáté áthallásaként – Apáti lett. Az apátság 1306-ban a Pannonhalmához közelebb fekvő Gych birtokra cserélte. Valószínűleg a cserebirtokos Gychi Isvánné Szent István iránti tisztelete fejeződött ki a terület északi dombjának István-hegyre keresztelésében. Innen eredeztethető a Praedium Szent-Istvány (Pusztaszentistván, Szent-István pusztá) településnév. A terület déli része azonban a török időkig megőrizte az Apáti elnevezést (Felső-Apáti, Alsó-Apáti). A török idők után Pusztaszentistván a Styrum—Esterházy—Koháry család tagjaié lett. Az 1860-as évek elején a Baumgarten család vásárolta meg, és az 1945. évi államosításig birtokolta.

Mende község a fenti három (Bille, Mende birtok és Pusztaszentistván) birtokrészből az úriszék megszűnése után keletkezett. A helyi igazgatásban előre lépést jelentett, hogy a jegyzői és kántortanítói funkciókat 1865-ben személyileg is különválasztották. A településrészek közigazgatási egységét az 1898. évi kötelező helységnevéadási szabályok életbe lépése során rendezték, és véglegesítették Mendére.

A Billei Leányvár (Mende-Leányvár)

Az elnevezést illetően a helyi és a hivatalos nyelvhasználat bizonyos mértékben eltér egymástól. Napjainkban a köznyelv Billét a Mende vasútállomástól északra eső területre vonatkoztatja, a vasútvonaltól délre fekvő Kásavölgyet pedig önálló, független településrészként emlegeti. A helyzet Kásavölgynek az 1920-as években történt felparcellázása (telekosztás) következtében állt elő. Viszont a területek megkülönböztetése történetileg az 1306. évi állapotot is tükrözheti, amikor még Bille a nemesek falujaként a pannonhalmi apát Apáti nevű birtokától kb. északra terült el.

Mindenesetre Billén a vasútállomástól északkeletre kb. 1,5 km-re, a faluközponttól pedig kb. 2,5 km-re északnyugaton a Katonavölgy keleti oldalán szántás közben a helyiek régi leletekre bukkantak. Akárhányszor bolygatták a Várhegy ezen fennsíkján a földet, mindig régi emléktárgyak kerültek elő. A legnagyobb bolygatás 1990-ben történt, amikor a téesz vezetősége elrendelte a földvár központi részének eldözerolását, a föld elplanírozását és teraszosítását.

A földvár, amely valójában Billén található, és amelyet a régészek Mende-Leányvárként tartanak nyilván, a mendeiek pedig Billei Leányvárnak hívnak, tehát a földvár szisztematikus feltárásának halogatása miatt a régészek nagyon sok lehetőséget elmulasztottak. Csak alkalmanként rövid időre végeztek ásásokat: érdeklődésüknek megfelelően „bele-belecsíptek”; amikor pedig néhány lelet előkerült, abbahagyták. Először 1948-ban, utána az 1960-as években történtek feltárások, rétegtisztázó ásások, vagy éppen dokumentációkészítés zajlott. A 2007-es légirégészeti felmérés bizonyította, mennyire komoly földvárat építettek Kr. e. 1400 körül, a vatyai kultúra ún. koszideri időszakában élt lakók. A bronzkori földvár mérete: 127x 50 méter volt.

A feltárások nyomán előkerült leletekből okkal feltételezhető, hogy a leányvár – ez a földvár má-

sik szakmai elnevezése – kereskedelmi kapcsolatokat ápolhatott más kultúrákhoz tartozókkal. Bár a hasznot a tranzitkereskedők fölözhatték le, de a várlakók számára többszáz éven keresztül virágzó életet biztosított – köszönhetően kultúrájuk, a vatyai kultúra nyitottságának és más kultúrákat elfogadó jellegének.

Az emlékanyagok közül ki kell emelni egy feltárt házrészletet, illetve a lakó- és szemetes gödröket, a fűszereket, továbbá a lószerszámrészeket (a szarvasagancsból készült lószerszám-tartozékokat, a félkész zablát), a fegyvertípusok közül a lándzsahegy-darabokat, a kerámialeleteket, és nem utolsósorban a nagy mennyiségű gabonát.

Tehát a helyiek kincskeresése, szaknyelven: a bolygatott állapot ellenére a régészek a bronzkori település lakóinak megélhetését, túlélési esélyét növelő, illetve biztonságukat reprezentáló nyomokat találtak.

A 2007. és a 2010. évi terepbejárás a bronzkori erődített település környezetéből kitűnő, jól megfigyelhető kontúrjait rögzítette. Annak ellenére, hogy napjainkra az egész területet bokros, bozótos erdő fedi. A légifelvételeken jól kivehetők a kettős teraszozás, valamint az ásatási és kincskereső gödrök, a domb átvágása és az árkok.

Kép: FKM 2007

A Billei Leányvár (Mende-Leányvár)

Pusztaszentistván – Mende-Lányvár

A község egy másik földvár nyomait és emlékeit is magának tudhat. Ez a földvár (hivatalos elnevezéssel: Mende-Lányvár) mintegy két évezreddel később épült, és Mende község északnyugat-délkelet irányú Öreghegyének keleti oldalán épült meg. Bár nincsenek írásbeli bizonyítékok rá, de a történelmi és régészeti adatok arra utalnak, hogy a földvár a Szent Márton hegyén levő bencés apát, vagyis a pannonhalmi apátság Apáti nevű birtokán feküdt. Apáti pedig a mai Pusztaszentistván és Mende birtok déli területét foglalta magában.

Forrás: Miklós Zsuzsa, 1981

A Mende-Lányvár és környékének rajza

A helyiek többszöri unszolásának eredményeként 1976-ban kezdték meg a terület és környékének szisztematikus felmérését, 1977 és 1979 között pedig a feltárását. A történelmi előzmények vizsgálata során kiderült, hogy már az I. katonai felmérés térképe is létező építményként és a katonai műveletekhez irányadó támpontként jelölte.

A környék bejárásakor a földvártól nem messze leletek kerültek elő. A közvetlen környékén (7. és 8. lelőhely) talált leletanyagok korábban megegyeztek a várban találtakal.

A Barina-patak másik oldalán (9. és 10. lelőhely) a régészek szintén Árpád-kori településnyomokra bukkantak, amit a középkori Szentistvánnal azonosítottak.

A várbeli ásások kétrészes, elővárból és fővárból álló Árpád-kori földvárat tártak fel, melynek déli részén kőépület, északi részén pedig cölöpfalú épület helyezkedett el. A fővár peremét a keleti oldalon, vagyis a nyitottabb, Süly felé eső részen háromsoros palánkfal, a másik három oldalon pedig egysoros palánkfal védte.

A vár központi épületének a kőből-téglából épített egy- vagy kétemeletes torony számított, aminek a palánkfal, a bevágások, a sáncok és az árkok nyújtottak fokozott védelmet. A vár területén egy településnyomot figyeltek meg. Az emberek a fővárban lakhattak. Az ásások kerámialeleteket (fehér, vörös és szürke kerámia), fémeleteket (bronzból készült mérleg, nyílhegyek, kések, patkók, sarkantyú stb.), csontleleteket, üvegleleteket tártak fel. Az állati csontmaradványokból megállapítható, hogy 12 állatfaj élt a környéken, a lakók túlnyomó részben háziállatokat fogyasztottak, elhanyagolható arányban vadhúst.

„A leletek alapján ez a földvár legkorábban a XII. század végén, XIII. század elején keletkezett. Egyes leletek (pl. mérleg) arra utalnak, hogy a XIII. század első felében már állt ez a vár. A kerámiaanyag XIII. századnál későbbi darabot nem tartalmaz, így a vár pusztulása már a XIII. században, legkésőbb annak végén bekövetkezhetett” (Miklós Zsuzsa).

A pusztulását minden bizonnyal ellenséges támadás okozta, mert a keleti-délkeleti fal közelében a régészek nyílhegyeket és égésnyomokat találtak. A földvár pusztulását az emlékezet az elsúlygyedtt vár legendájaként hagyományozta az utókorra.

Forrás: Könyg Figyes, 2001:67. rajz

Mende-Lányvár rekonstruált képe a feltárások alapján

A Loyolai Szent Ignác-templom

A jelenlegi templom Mende birtok harmadik temploma. Az elsőt – minthogy a török időkben katolikus templom nem épülhetett – minden bizonnyal még az Árpád-korban vagy az 1400-as években emelték. Az 1700-as évek elejére csak az alapjai és romjai maradtak fenn.

A harmadik templom jogfolytonosa az első és a második templomnak. Mende birtok akkori belterületén kívül, Bille irányában a Pest felé vezető országút bal oldalán egy dombra épült. Az előkészületek 1824-ben kezdődtek, amikor a földesúr utasítására az életveszélyessé vált előző Loyolai Szent Ignác-templomot elbontották. Az anyagait (tégla, vas, kő) az újhoz használták fel. Ennek a templomnak az építése 1829-től 1831-ig tartott. Ezalatt számos problémával kellett megküzdeni. Például a szentély építése során kénytelenek voltak Riesel Jakab eredeti tervrajzától eltérni; az építkezést 1830-ban egy időre leállítani... A jegyző kitaró fáradozásának köszönhetően az orgona, a szószék, az ablakok és a székek elkészültek. A napjainkban is hallható, Eberhardt Henrik által öntött Szent István-harangot a váci püspök a rezidenciája kapujában 1831. április 25-én áldotta meg. Hamarosan elküldték a templomszentelést kérvényező levelet is. A püspök azonban nem jöhetett, mert járvány dúlt a környéken.

A kész építmény méretei: hosszúsága 13, szélessége 6, magassága 4, tornya 11 öl. (1 öl = 1,89 méter.) Stílusát tekintve: főhomlokzatán toronnyal, háromtengelyes homlokfalal, egyhajós, teknőboltozatos későbarokk stílusú falusi templom sekrestyével és a bejárat fölött kórossal. A tornyában a XIX-XX. század fordulóján három harang lakott. A nagy háború idején mindegyiket lefoglalták. Csak a Szent István-harang élte túl, a másik kettő nem került vissza. Helyükbe Szlezák László 1923-ban újakat öntött. Szintén 1831-ből maradt meg a sekrestyeajtónál levő kovácsoltvas misecsengő a hímzett fogószalaggal.

Kép: Thaler Tamás

A Loyolai Szent Ignác-templom szentélye

Az eredeti orgonát 1831-ben Pesten vásárolták, és a kóruson helyezték el. 1905-ben Rieger-orgonára cserélték, melyet 2017-ben kétfüvvel digitális orgona váltott fel.

A templom berendezéseinek jelentős része a XIX. századból származik: a kórus alatt levő szenteltvíztartók, valamint az áldoztatókehely; továbbá a csillár és az ezüst brokát palást. Az 1850-1860-as évekből négy olajfestmény maradt meg: az Angyali üdvözlés, a Loyolai Szent Ignác-kép, továbbá a Szent Anna- és Szent Vendel-kép.

A későbbiek során a templom belső tere számos átalakításon ment keresztül. Egyes tárgyak kikerültek, másokkal viszont gyarapodott. A teljesség igénye nélkül: a templom ékessége lett Gaál Imrének (1922-1964) a Loyolai Szent Ignác életéből vett jeleneteket bemutató, 1956-ban festett triptichonja a szentély hátsó falán, a bejáratnál balra látható Lourdes-i barlang (1979), a jobbra levő gyóntatószék (1942). Továbbá a Szent Rita-, a Szent Antal- és a Szent József-szobor, illetőleg a Pietà (1968). A templom fényét növeli a plébánia 50. évfordulójára, 1964-ben adományozott, Jézus életének egy-egy jelenetét ábrázoló 5 festett ablak.

A templom utolsó nagy megújítása 2015-2020 között történt.

Az evangélikus templom

A XVIII. században az evangélikusoknak csak oratórium (=imaház) építését engedélyezték, amely nem lehetett magasabb a többi háznál és formáját tekintve granáriumhoz (magtárhoz) hasonlíthatott. Ezt az épületet a régi dokumentumok hol „templomként”, hol imaházként említették. Az 1785-ben emelt építmény egyszerre szolgált imaházként, ahol istentiszteleteket tartottak, és iskolaként, ahol az evangélikus és református gyermekek tanulhattak.

A gyülekezet ma is működő templomának tervrajzát és költségvetését Kassalik Ferenc készítette 1829-ben. Az építményt 1832 adventjében szentelték fel – egyes adatok szerint advent második vasárnapján. A templom zárt helyen található. 7,5 öl hosszú és 4,5 öl széles. Egytornyos, klasszicista stílusú, mintegy 150 + karzaton 20 hívő befogadására alkalmas téglapítmény, tornyán kereszttel. Sekrestyéje nincs. Főbejárata nyugat felé néz. Ajtaja fölött félköríves falmező látható. A kórusa a torony első emeletén az oltárral szemben helyezkedik el. Rajta eredeti orgona, amely a rákoskeresztúri evangélikus templomból származik; vélhetően 1648-ban készült, és 1858-ban került a gyülekezethez. A torony második emeletén 3 harang lakik, a legrégebbi 1823-ban Eberhardt Henrik műhelyében öntetett, a másik 1922-től, a legkisebb pedig 1988-ban történt újraöntésétől szolgálja a gyülekezetet.

A mendei evangélikus templom homlokzata

A templom legnagyobb kiterjedésű része a templomhajó, amely az ablakokon át kapja a szükséges megvilágítást.

A szentély a templomhajó folytatásában kelet felé található, nyomott félköríves alaprajzú. A szentélyben jobbra látható a műmárvány keresztelőkút, balra pedig a fából készült szószék. A szószék és az első padsor közé ékelődik a lelkesi stallum.

Az evangélikus templom legfőbb ékessége az oltár, amely a hajó alapszintjétől egy lépcsővel fekszik magasabban; térdelésre alkalmas padka és az 1830-1840 körüli időből származó kovacsoltvas rács választja el a hajótest többi részétől. Az oltárt falazott márványfestésű, timpanonnal záródó építmény emeli ki. A timpanonban aranyozott dicsfényugár látható. Az oltárkép olajfestmény, egy régen használt evangélikus imakönyv, a „Tranoscius” képe alapján festették 1840 körül. A „Hegyi beszéd” egyik jelenetét ábrázolja.

A háború előtt sajátos szokás szerint öltöztek és vettek részt az istentiszteleteken a lányok: „böjten a lányok fekete, virágvasárnap fehér, Nagypénteken fekete, húsvét után újra fehér ruhával az oltárral szemben állanak, imádság alatt térdelnek.” Mindez már a múlté... Viszont a XIX. században elterjedt pünkösdi templomdíszítés megmaradt, és napjainkban a gyülekezet és a templom nevezetességei közé tartozik. 2011 óta a Nemzeti Kulturális Örökség részét képezi. A templom feldíszítésében az ökumenizmus jegyében katolikus hívek is közreműködnek.

A templomot az evangélikus és a református gyülekezet használja.

Hősök tere – egykor és ma

A Hősök tere az egykori Mende birtok faluközpontjának számított. Elnevezésében évszázadokon keresztül sajátos kettősség vonult végig. Az 1800-as években még az „Úriba vezető útnál” vagy az „Alvégen”, „Alsóvégen” lakó család nevével, 1887 után a „Keresztnél” szóval utaltak a helyre. Amikor a katolikusok a tűz- és vészharangot (Szent Flórián-harangot) felállították, egy rövid ideig Haranglábi térnek hívták. A kereszt mellé hősi emlékmű került, és hamarosan Hősök terének nevezték el. Bár az emlékmű 1943-ban kb. 80 évre elkerült innen, a tér mégis megtartotta hivatalos nevét. Az emberek viszont újból a „Keresztnél”, a „Haranglábnál” vagy az „Alsókocsmánál” kezdtek találkozni. Így ment egészen addig, amíg a tér 2017-ben meg nem újult, és az emlékmű vissza nem került az eredeti helyére. Az emberek azóta szinte kivétel nélkül a „Hősök teré”-t használják.

Ezen a téren az Úriba vezető útnál állt 1736-tól 1824-ig az országban civil kezdeményezésre elsőként emelt Loyolai Szent Ignác-templom, melynek maradványait a harmadik templomba építették. Továbbá a község legkorábbi előjárósági épülete, amely 1917 őszén „az idő viszontagsága következtében összeomlott” és alkalmatlanná vált feladata teljesítésére. Ettől kezdve 1941-ig a községháza az épülővel srégen átellenben levő bérelt házban működött.

(A Hősök tere egykori és mai emlékeit vö. a táblázatban. A Tulajdon az átadáskori birtokviszonyt jelöli. Az Úriba vezető útnál helymeghatározás napjainkban kb. a Zrínyi utca elejének felel meg.)

A teret napjainkban az ún. kockaházak uralják. Mindössze három parasztház vészelte át a történelem viharait. Az egyik – a kőkereszt mögött – szerény külsejével, stílusát tekintve a legegyszerűbb és legrégebbi mendei építészet maradványának tekinthető. Közvetlen mellette egy gazdagabb család háza látható. A két háború között zsidó család lakta; a szülőket származásuk miatt a németek 1944-ben Auschwitzbe deportálták, ott is haltak meg. A harmadik parasztházat a jelenlegi tulajdonosa átalakítva, de a paraszti jelleget meghagyva állította helyre.

Megnevezés	Helye	Készült/Átadva	Állag	Tulajdon
1. templom	Úriba vezető útnál	Árpád-kor (?)	nincs	katolikus
2. templom vagy Loyolai Szent Ignác-templom	Úriba vezető útnál	1736. december 17.	nincs	katolikus
„Alsókocma”	Hősök tere	1835.	megvan	község
Kőkereszt korpuszal	Hősök tere	1887.	megvan	katolikus
Tűzoltószertár	Hősök tere	1898./1905.	átépítve	magán
Parasztház	Hősök tere	1905–1910 körül	megvan	magán
Hangya szövetkezet	Hősök tere	1920.	átépítve	magán
Hősök emlékműve	Hősök tere	1922./2017.	megvan	község
Szent Flórián-harang	Hősök tere	1923.	megvan	katolikus
„Alsóiskola”	Hősök tere	1929.	nincs	evangélikus
Tanítói lakás	Hősök tere	1929.	megvan	evangélikus
Orvosi rendelő	Hősök tere 15.	1974. november 1.	megvan	község
Fogorvosi rendelő	Hősök tere 15.	1984. augusztus 15.	megvan	község

A Hősök tere egykori és mai emlékei

Községháza építése – Szent István tér

Szövevényes történetet vallhat magának és vált a végén faluközponttá a Szent István tér és környezete. Az egész „kálvária” a korábbi községháza 1917-ben történt összeomlásával kezdődött. Miután a község elöljárósága a Hősök teréről kénytelen volt elköltözni, jobb megoldás hiányában épület bérlésében gondolkodott. Átmenetileg Strasser Gyula egyik háza tűnt megfelelőnek, mert a falu terjeszkedésének irányvonalába esett. A bérleti díjat eleinte elfogadhatónak találták. Hamarosan hozzákezdtek az új községháza helyének kiválasztásához, illetve felmérték a lehetőségeket. Minden szükséges engedély beszerzése után megfelelő finanszírozási forrással a háttérben pályázatot írtak ki „Mende községháza és jegyzői lakás” építésére a Fő utcában, a későbbi Szent István tér szomszédságában. A pályázatot a 19 pályázó közül Bojár Géza budapesti építész nyerte. A közgyűlés héttagú Építési Bizottságot választott. 1925. október 11-én ünnepélyes keretek között megtörtént az alapkövétel, és elkezdődött az építkezés. Pénzügyi zavarok miatt az építkezés el-elakadt.

Kép: Bosánszki Tibor

Cserkészszavatás az áthelyezett Hősök emlékművénél 1943-ban

Ezért Bojár 1927-ben pert kezdeményezett, melyet a törvényszék 1929-ben elutasított. A bajt tetézte, hogy a bérbeadó 1927-ben 1926-ig visszamenőleg kérte a bérlési díj megemelését, a közgyűlés a szerződés módosítást még jóváhagyta. Az építkezés 1927 és 1930 között állt, utána vontatottan haladt. A jegyző nem bírta kivárni, inkább épített magának egy házat, és azt a házat, amelyben addig lakott, Strasser újabb bérletidő-emelési követelésekor átadta a község háza céljaira. Már 1941-et írtak, amikor az új jegyzőnek sikerült a község háza épületébe beköltözni.

A község háza melletti üres területet és környékét a háború előtt a katolikus egyházközség birtokolta. Részben a felekezetek közötti ellentétek oldására, részben racionális megfontolásból szorgalmazták, hogy az akkor még üres telken a Hősök tere helyett egy új emlékparkot alakítsanak ki. A katolikus és az evangélikus egyház vezetőinek, valamint a helyi előljárásnak sikerült egyezsége jutni. 1943-ban a hősök emlékművét ünnepélyes keretek között a katolikus templommal szemben levő területre szállították. Ettől kezdve valamennyi jelesebb állami ünnepséget, cserkészszavatást és nyilvános összejövetelt az újonnan kialakított Hősök emlékművénél rendezték.

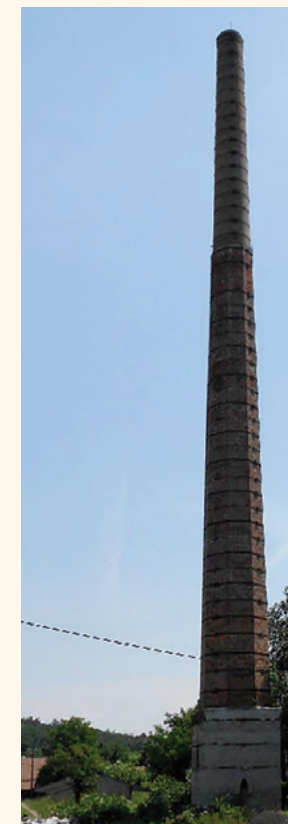
A tere a feltöltése után 1958-1961 között kultúrházat építettek. Ennek az épületnek a felhúzása sem ment zökkenőmentesen: fél év helyett három évig épült. Az 1970-1980-as években a kultúrház funkcióját fokozatosan bővítették. Az épület 2012-ben jelentős átalakításon és funkcióbővülésen ment keresztül. Jelenleg multifunkciós Szabadidőközpontként működik.

A Szent István tér mai nevét 2000-ben kapta, amikor ünnepélyes keretek között a névadója szobrát felavatták. A szobrot 2012-ben elbontották, és a királyt ábrázoló mellszobrot állították helyébe.

A téglagyár

Pest felől a 31-es országút vasúti aluljárója után a balkanyarban jobbra egy 55 méter magas gyárkémény, földszintes irodaépületek és lepukkadt téglaszáritók emlékeztetnek a falu egyik legnagyobb és legfontosabb munkáltatójára, a Mendei Téglagyárra. A gyárat azt követően hozták létre, hogy Gyömrőn megszűnt a téglagyártás. Gróf Teleki Tibor azonban folytatni szerette volna a termelést. Korábbi tapasztalatokból már tudta, hogy Bille egy részén az agyag alkalmasnak mutatkozik téglák és cserepek előállítására. Az uradalom vezetése megfontolta az üzleti tervet. A pénzügyi forrásokat előteremtették, az engedélyeket beszerezték és a gyár üzemeltetéséhez szükséges beruházásokat elvégezték. 1923. november 10-én 3 millió korona alaptőkével megalapították a Coburg Hercegi Mendei Gőztéglagyár Részvénytársaságot Mende székhellyel. Igazgatóságába az alapítók gróf Teleki Tibort, Justh Ferencet, Meskó Rudolfot, Horváth Jánost, Petrányi Károlyt és Rosenfeld Sándort nevezték ki.

Az alapítók igyekeztek megszabadulni az üzemeltetéssel járó terhek egy részétől, ezért 1927-ben Haszonbérlési szerződést kötöttek Rosenfeld Sándorral, az uradalom mendei haszonbérlőjével, a gyár igazgatósági tagjával. A téglagyár ettől kezdve egészen felszámolás alá vonásáig, 1935-ig Rosenfeld Sándor bérüzemeként működött.

Az egykori téglagyár nagykéménye

1935-től 1941-ig a felszámolók egymásnak adták a kilincset, de nem sikerült újraindítani a termelést. Végül 1941-ben egyezsége jutottak Zsuppán Istvánnal, aki eredetileg vételi ajánlatot tett, de a magas eladási ár miatt inkább bérbe vette.

Közbejött azonban a háború, melynek utolsó évei nemcsak az anyagbeszerzést nehezítették meg, hanem a termelésen, a téglagyártáson is nyomot hagytak. A részvénytársaság tagjai 1944-ben sikeresen megakadályozták, hogy a nyilaskeresztesek átvegyék az irányítását. Sőt, Zsuppán Istvánnak és kapcsolatainak köszönhetően a gyár a szovjet hadsereg megjelenéséig működött. A téglagyártás csak a front idejével szakadt meg.

A Mendei Téglagyár 1945-ben igen furcsa körülmények között először községi, majd állami tulajdonba került. Az államosítást követően elhagyott javaknak minősítették át, és az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához került, majd a szovjet-orosz javak magyarországi kezelésének tulajdonát képezte. Tőlük 1949-ben kapta vissza a magyar állam. Az állam a Dél-Budai Téglagyár Nemzeti Vállalatnak juttatta. Az újraindításához szükséges munkálatok elvégzése és az üzemeltetés a Dél-Budai Téglagyár Nemzeti Vállalat feladata lett. A Nemzeti Vállalat a javítási munkálatokat hamarosan megkezdte és 90 nap alatt elkészült vele.

A gyár üzembehelyezésének ünnepségét 1950. június 17-én, szombaton déli 12 órakor tartották Mendén. Attól kezdve 1978. november 1-éig folyamatosan gyártott, égetett téglát és cserepet. A gyártás megszűnése után az üzem a Budapesti Pietra Épületkerámia vette át, és burkolat osztályozásra, raktározásra használta. A vasúti vágányokat felszedték, a helyüket felparcellázták. Az üzem utolsó vezetője Juhász Béla volt.

A téglagyár területét privatizáció keretében magánkézbe adták.

A pünkösdi templomdíszítés

A VELÜNK ÉLŐ HAGYOMÁNYOK sorából a keresztény népi vallásosság egyik eleme, a pünkösdi templomdíszítés említendő elsőként. Ugyanis ez a szokás őrizte meg leginkább évszázados jellegét: nemcsak emléket, hanem az evangélikus gyülekezet számára évente ismétlődő ünnepi eseményt jelent.

A templomdíszítés egy profán ünnepre, a májusfa állítására nyúlik vissza, amely eredetileg Szent Jakab napján, vagyis május elsején történt. Májusfát a leányok állítottak a lányoknak, és különböző szokások kapcsolódtak hozzá.

A népi vallásosság a májusfaállítás magába építette és bevitte a templomba. Minthogy az időpont egybeesett a keresztény pünkösdi hónapjával, ezért a népi gondolatvilág a kettőt összekapcsolta. Innen már csak egy lépés

Pünkösdi templomdíszítés a mendei evangélikus templomban

vezetett az ünneplés keresztény átértelmezéséhez: a húsvéti feltámadást követő ötvenedik napon, pünkösdkor az apostolokra lángnyelvek formájában szállt a Szentlélek... A néplélek valójában két eredeti jelképet felcserélt, és formálisan nem a lángnyelvekre összpontosított, hanem a galambalakra, amely Jézusnak a Jordánban történt megkeresztelkedésekor (vízből történt felmerülésekor) jelent meg felette.

A népi vallásosság ilyen értelmű csúsztatása sok egyházi személy ellenállásába ütközött, ezért a katolikusok a templomdíszítésnek ezt a formáját elvetették, az evangélikusoknál pedig sokan elleneztek. A XVI-XIX. századi felekezetközi viták idején azonban inkább az esemény katolikusellenes jellege dominált és bizonyult mérvadónak, semmint a hitelesség.

Ma már nem állapítható meg, hogyan került Mendére a szokás. Mindenesetre Mende betelepítésekor és ezt követően a katolikusok nem tartották, viszont a protestánsok (evangélikusok és reformátusok) a templomuk átadása után fontos eseményként – olykor katolikusellenes éllel – megrendezték.

A templomdíszítés előkészületei jó egy-két héttel pünkösöd előtt kezdődtek. A férfiakra és az asszonyokra hárult a feladat neheze. Ki kellett választani a fiatal nyárfákat, kivágni őket, illetve a lombos ágakat és gallyakat lemetszeni. Az asszonyok virágokat, illetve zöld díszeket gyűjtöttek és vittek a templomba. A templomhoz szállítás után a padsorok befelé eső szélén a nyárfákat felállították, és rögzítették, hogy el ne dőljenek. A virágokat az asszonyok a padsorok oldallapjaihoz erősítették. Végül a zöld faágakat helyi hímezésű kendőkkel, az oltárrácsot pedig virágokkal díszítették fel. Talán azért, hogy pünkösdkor erre szálljon a Szentlélek (vö. a festményeken a Szentleket galamb képében szokták ábrázolni).

Korábban katolikusok csak evangélikus házastársaikkal vehettek részt a díszítési munkálatokban, napjainkban viszont az ökumenizmus jegyében egyre több katolikus asszony segít, például zöld díszek vagy virágok adásával, esetleg közreműködésével.

A templomdíszítésnek ez a hagyománya 2011-ben felkerült a Szellemi Kulturális Örökség listájára.

A mendei népviselet

A mendei népviseletről a XIX. századtól, pontosabban a fényképezés megjelenésétől vannak emlékek. A megelőző időszakról nem rendelkezünk megbízható adatokkal. Ami biztosan állítható és hatással lehetett a helyi népviseletre: a falu betelepülése és az 1880-as éveket megelőző időszakban kettős törésvonal érvényesült; az egyik vallási (katolikus-protestáns-zsidó), a másik etnikai (tót-magyar-sváb) vonatkozásban állt fenn.

Az 1880-as évektől megjelentek a háziiparosok (előtte nem működött iparos Mendén), illetve az 1882-ben átadott vasút kitérítette a horizontot, módosította a közlekedési-utazási

Hagyományon és egyéni ízlésen alapuló mendei népies viselet

lehetőségeket, ami hatással volt az öltözködési-viseleti szokásokra. Újabb öltözködési szokások az 1920-as években, valamint az 1950-es években jelentek meg. Az 1920 körüli változás főként a menyasszonyi ruhákat és a selyemruhák elterjedését, az 1950-es éveké pedig a teljes helyi népviseletet érintette. Napjainkban mendei népviselet helyett inkább népies viseletről illene beszélni, amely részben a múlt öltözködési szokásainak visszaidézésén, a tetszetős környékbeli viseletek beépítésén, illetve egyéni ízléseken alapuló, különböző mértékű kompozíció. A népviseletben tapasztalható változások legjobban az azonos vagy hasonló típusú rendezvények öltözködési szokásaiban mutathatók ki. Mintaként vegyük a szüreti felvonulók öltözeteit 100 év különbséggel. Ami szembetűnik, hogy 1922-ben valamennyi férfi kalapot, hosszú ujjú fehér inget, fekete mellényt, bő szárú fehér kenderből készült bőgatyát, valamint fekete cipőt vagy keményszárú fekete magyar csizmát viselt. A lányok többsége pedig hajadonfővel, magyaros öltözetben, köténnyel, fekete, félmagas sarkú fűzős lábbeliben vagy fekete félcipőben, kezükben slingeléssel díszített kézikendővel látható. Mások a fehér blúzok vagy keményített bugyuk fölött szaténból készült kendőt vetettek keresztbe.

Kép: Badacsonyi család

Egy udvarház hétköznapi csalátagokkal és állatokkal

Az asszonyok általános öltözéke választékos volt: sokszoknyás, fehér batisztból készült rakott szoknya, a felsőszoknya fölé fényesített fekete kötény csipkés vagy fodros szélekkel, a fejen főkötő vagy kendő, fülbevaló vagy függő, a vállon vállkendő. A női spanglis cipő csak később jött divatba. A hétköznapi viseletet egyszerűség jellemezte: a nők ruháját dísztelen kötény védte, többnyire meztláb jártak. A fejük fedetlen volt vagy kendő fedte.

A kislányok fehér szoknyába, fekete blúzba, esetleg varrt mintás ruhába öltöztek, a mellrésze virágot tűztek, fehér zoknit és gombos cipőt hordtak. Hétköznapi egyszerű ruhában, meztláb szaladgáltak.

A kisfiúk ünnepi öltözéke egyszerű volt: hosszú nadrág, négygombos kabát, a lábon cipő. Mendén a városias öltözködés viszonylag hamar elkezdődött. A munkások és az iparosok viseletének számított a pantalló, ami fokozatosan hódítani kezdett a férfiak között is.

Népi művészet

Az EMLÉKEK ÉS HAGYOMÁNYOK sajátos keveréke érvényesül a mendei népi művészetben, amely igen széles skálán mozog. Kezdvé az építészetben és a népviselet egyes ruhadarabjain a szövésen, a csipkekészítésen át egész a kerámiakészítésig. Bár a régi épületek nagy részét elbontották, de az itt-ott látható felújított vagy újonnan épített házrészekben számos népművészeti elemet meghagytak, illetve beemelték (vö. a Péceli úton a vendégház, a Hősök tere parasztháza stb.) Újra megjelentek és a hagyományos anyagok felhasználásával, modern építészeti módszereket alkalmazva egyre többen húznak fel zsindeletetős házakat, vagy emelnek kerítést kovácsoltvasból. A házrészek díszítőelemei, például a nyitott gang tartóoszlopának díszei, egyúttal támasztékfunkciót is betöltöttek. Néhány helyen a berendezési tárgyakat (székeket, ülőkéket stb.) szintén népi, művészeti faragásokkal, festésekkel díszítették. Az ilyen típusú elemek kettős funkcióval rendelkeznek: a stabilitás mellett esztétikai funkcióval is bírnak.

Mendén a népművészet másik legrégebb tanúja a hímezett kendők és blúzok. Egy-egy darabja hajdan a stafíring nélkülözhetetlen tartozékának számított. Voltak darabok, amelyek egy egész életre készültek, sőt szülőről gyermekekre szálltak. A népi hímezés szinte művészetté fejlődött. Erről a XX. század elején nemcsak a szülői ház, hanem a rendszeresen szervezett varró- és hímezőtanfolyamok is gondoskodtak.

A mendei népi művészetet az említettekkel egyáltalán nem merítettük ki. A terjedelem szükségére ellenére mindenképpen szót kell ejteni két, személyhez kötött művészeti tevékenységről, a csipkekészítésről és a kerámiakészítésről.

A csipkekészítés a faluban sok évtizeddel ezelőtt jelent meg. A nők pénzkereseti forrásként tekintettek rá, és bedolgozóként űzték. Iparművészeti szinten napjainkban Tóth Károlyné műveli.

Egy-egy csipkeverés több hónapot vesz igénybe: a mintakartonok előkészítésétől, a mintázatok megrajzolásától a különböző fázisokon keresztül egészen az utómunkálatokig, amíg a művészien megkomponált vert csipke kész nem lesz.

A másik önálló művészeti tevékenység, a kerámiakészítés a faluban nem tekint hosszabb múltra, bár a téglagyár bizonyítja, hogy megfelelő minőségű agyag állt rendelkezésre. A kerámiakészítést Albrecht Júlia neve

Kép: Bagoly Mária

Tartódísz egy nyitott gang tartóoszlopán

Kép: Bagoly Mária

A hímező tanfolyam résztvevői 1931-ben

fémjelzi, aki kerámiaművészként szép pályát futott be. Munkásságáról a következőképpen vall: „Gondolataimat elsősorban kispasztikában, éremben fejezem ki, és festek akvarellal, pasztellel, kevert technikával. Szívesen foglalkozom építészeti térhez kapcsolódó monumentális feladatokkal.” Köztéri, közgyűteményi munkák, valamint egyéni kiállítások bizonyítják tehetségét. A művészien megformált és égetett korsói, lovas figurái, valamint más kerámiatárgyai és figurái esztétikai élményt nyújtanak, és nem ritkán a lakás féltve őrzött kincsei közé tartoznak.

Hagyományőrző Népi Együttes

A tánc és az ének a régmúltra nyúlnak vissza. Zenés rendezvények szinte minden jelesebb időszakhoz kötődtek. Minthogy a falu Fő utcáján három kocsmá működött, valamilyen formában mindegyik kivette részét az ünnepségekben. Például az egyikben gyülekezett a nép, onnan zenekari kísérettel táncolva mentek a másikba, illetve oda, ahol a bált tartották. Egyik-másik bátra illet népviseletben megjelenni, és úgy táncra perdülni.

Néhány jó hangú lány nemcsak énekével, hanem táncművészetével is kiemelkedett. Ők itthon és a környéken Mendei Néptáncsoportként léptek fel. A lány táncsoport legnagyobb sikerét Független Kisgazda Ifjúság Mendei Szervezete néven 1947-ben Budapesten a parasztnapi rendezvényen aratta: kategóriájában az első helyen végzett.

Az ötvenes években a táncsoportok fellépései elmaradoztak, majd maguk a csoportok is megszűntek. – Az 1960-1970-es évek versenyhangulatának köszönhető, hogy a beatkorszak pandantjaként élre hívták a Röpülj páva népzenei műsort, amelyben a különböző népviseletbe öltözött csapatok mutatkoztak be és mérték össze tudásukat. A versenyház Mendét is elérte. A múlt sikerein felbuzdulva, a fiatalos tenniakarásnak és a pávamozgalom elterjedésének köszönhetően a művelődési ház vezetője, Trefákné Herczeg Klára és néhány pedagógus – a KISZ-szel, a párttal és a végrehajtó bizottsággal egyeztetve – hozzákezdett a helyi Népi Együttes szervezéséhez. Fiúk és lányok, férfiak és asszonyok egyaránt jelentkeztek. Végül 1976. június 12-én a 20 tagú énekkar és a 14 tagú táncsoport megalakította a Mendei Pávakört. Az énekkar vezetője Fejes Ferenc iskolaigazgató, a tánckaré pedig Barabás Gézáné lett. A táncok betanulását tanácsaival kezdetben Moldván Zsuzsa, a nagykáta Tápiómente Együttes szólotáncosa segítette.

A pávakör nemcsak a környező településeken, hanem a fővárosban is fellépett. Műsorszámait és korösszetételét névvaltoztatást tett indokoltá.

Kép: Benyovits Miriányné (Bartos Rozália)

A Mendei Néptáncsoport 1947-ben

A Mendei Hagymányőrző Népi Együttes 1976-ban

Ezért megalakulása után pár hónappal, de még 1976-ban felvette a Mendei Hagymányőrző Népi Együttes nevet.

Az együttes az egész országot bejárta, 20 külföldi országban lépett fel. Fellépésekor mendei népviseletben jelent meg, és főként a falu zenei hagyományát tűzte műsorára. Magyar és tót nyelvű énekek egyaránt szerepeltek a repertoárjában.

Az évtizedek alatt számos sikert aratott, és tette ismertté Mende nevét. Bár az alapítók közül sokan meghaltak, jelentősen változott a taglétszáma, de még napjainkban sem képzelhető el helyi ünnepség a népviseletbe öltözött énekkar és a zenekar nélkül.

Szüreti mulatság

Ma már nem állapítható meg pontosan, hogy mikor honosodott meg Mendén a szőlőgazdálkodás és bortermelés. Az első megbízható adatok a hódoltság korából, a török defterekből származnak. Az adónyilvántartás szerint Mendén 1546-ban egy család 735 pint bort termelt (1 pint = 1,69 liter), ami után még adózni kellett. Az adatokból következik, hogy a mendeiek a törökök megjelenése előtt foglalkoztak szőlőtermesztéssel és bortermeléssel. A borászkodást azonban 1550 körül valamilyen oknál fogva abbahagyták, és csak a falu betelepülése után kezdték újra. Rövid időn belül a birtok nevezettségévé válhatott, mert Bél Mátyás az 1737-ben publikált művében így beszél róla: Mendének „kedvező fekvésű szőlője is van.”

Mendei szüreti dalok

Bor, bor, bor, de jó a mendei bor,
Bor, bor, bor, de jó a mendei bor,
Ha az asszony szív belőle, félre áll a kontya tőle,
Bor, bor, bor, de jó a mendei bor.

Víz, víz, víz, de rossz a mendei víz,
Víz, víz, víz, de rossz a mendei víz,
He, ha én innék belőle, a hasamba' béka nőne,
Víz, víz, víz, de rossz a mendei víz.

*

A mendei szőlőhegyen szüretelnek,
A mendei lányok férjhez mennek,
Várj egy kicsit csárdás kisangyalom,
Szüret után meglesz a nagy lakodalom.

*

Fehér szőlőt nem csípi meg a darázs, a darázs,
Mendei kislány felfésüli a haját, a haját,
Én előttem hiába fésüli fel, fel, fel, fel,
Mert énnékem a mendei kislány úgysem kell, úgysem kell.

Közlő: Trefák Istvánné

A szőlőgazdálkodást a Keglevich család 1773-1855 között szintén preferálta. Szőlőtőkékét szerzett be, Mende-Dél nyugati napos oldalára telepítette, és körülárkoltatta a földterületet.

A mendei telkes gazdák az uraságtól függetlenül foglalkoztak szőlőtermesztéssel. A feljegyzések szerint önálló szőlőültetvényük volt, melynek területét az 1864-ben végrehajtott csere után tovább növelték.

A XX. század első felében a szőlőtermesztés látványos méreteket öltött. Aki csak tehetett, szőlőt ültetett, hogy – úgymond – legalább a családnak legyen bora. Számokban kifejezve: míg 1895-ben a község területének 3 tized százalékát, addig 1935-ben már 14 százalékát foglalta el a szőlőterület. A szocialista érában a szőlőművelés visszaszorult. Az 1970-es években csak néhányan foglalkoztak szőlővel. Ők is inkább nosztalgiából, megszokásból vagy hagyománytiszteletből.

A szőlőművelés csúcseménye a szüretelés. Az időpontját 1945 előtt a községi elöljáróság határozta meg. A szüret idején a falu apraja-nagyja megmozdult. A Mendei Téglagyár termelése jelentősen visszaesett, mert amelyik családnak szőlője volt, annak minden tagja, sőt még a rokonsága is kivette részét a munkából. Az iskolások a tankönyveket cserélték fel a vödörrel és a metszőollóval, az erősebbek puttonnyal hátukon forogtak a tőkék között. Ha elkészültek, jöhetett a szüreti felvonulás és a mulatság...

Népviselőbe öltözött felvonulók tánca a Tanyákon

1976 előtt hosszú évekig sem felvonulást, sem mulatságot nem tartottak. A hagyományt az újonnan alakult pávakör (népi együttes) tagjai elevenítették fel. Megalakulásuk után rögtön szüreti dalokkal és néptáncokkal bővítették repertoárjukat. Azóta nem múlik el rendezvény, hogy a tagok népviseletbe öltözve aktív közreműködőként részt ne vennének rajta...

Napjainkban Pusztaszentistvánról indul a menet a Katlanba. Útközben két helyen, a Tanyákon a keresztnél, valamint a Cserepes előtt áll csak meg. Mindkét helyen itallal és süteményekkel várják a résztvevőket, akik közül többen népviseletbe öltöztek. A felvonulók zenével és táncokkal köszönik meg a vendéglátást, és folytatják útjukat.

Impresszum:

Mende – Emlékek és Hagyományok

Kiadja: Mende Község Önkormányzata
2235 Mende, Fő út 14.

Kiadásért felelős: Kaszanyi József polgármester
Szerző: Balogh Gábor PhD, helytörténeti kutató
Nyomdai előkészítés és kivitelezés:
SK. Marketing Kft. 2230 Gyömrő, Eskü utca 15/a.

Mendejárás/gyalogtúrák

Számos emlék és hagyomány felidézése után a természetkedvelőket egy Mende-Nyugatot és egy Mende-Északot bejáró gyalogtúrára hívjuk. A nyugati a Kőtojás-túra; főbb megállói: Mende vasútállomás, a Billei kastély, a Granárium, a Kőtojás és a Mendei Kilátó. Mende vasútállomásáról indul és célállomása rövidített útvonalon a kőtojás, hosszabb útvonalon pedig a Mendei Kilátó. Az északi túra Mende hadi ösvényeit veszi célba, kezdve a Katonavölgygel, folytatva a tankárcokon keresztül a Hősök teréig, illetve a temető katonasíriaiig.

KŐTOJÁS-TÚRA

A túra kiindulópontja a Mende vasútállomás, amely 1881-ben épült típusa szerint II. osztályú felvételi épületnek megfelelően. 1882-ben adták át a forgalomnak. Az állomás környéke már a római korban lakott volt. Erről tanúskodnak az I-III. századból származó pénzérmék. Az állomástól északnyugatra található a billei kastély, amely a XIX. században épült, és az arendátorok (bérlők) 1945-ig a Coburgok billei-mendei birtokait innen igazgatták. Az államosítást követően a helyi termelősövetkezet központjaként működött. Az uradalom, majd a téesz magvas terményeit a kastéllyal szemben 1835-ben épült Granáriumban tárolták.

A Granárium és a 31-es országút között földút vezet a kb. 1,5 km-re fekvő Vincellérvölgybe. Nevét a XIX. században kialakított szőlőművelés emlékére kapta. A név maradt, a szőlőtermesztés azonban rég megszűnt. Ehelyett egy kőtojással gazdagodott, amelyet Bille északi részén elterülő Tűzberekről mentettek ide. A kőtojás nemcsak a mendeiek, hanem a gyömrőiek kedvelt uticélja. [Visszafelé az állomás érintésével a Fehérhegyen lévő Mende Kilátóhoz jutunk, ahonnan gyönyörű panoráma nyílik a hét domb völgyében elterülő falura.]

A kőtojás a Vincellérvölgyben

HÁBORÚSEMLÉK-TÚRA

Az I. Attila-vonal tankárka

Ha az állomás helyett átkelve a 31-es országúton és a Barina-patak mentén haladunk, a Csikós tanya fölött a Várhegy aljába jutunk. A Kratyinka-ér két oldalán helyezkedik el az 1848-1849-es háborús emlékekben gazdag Katonavölgy, illetve az egykori Billei Leányvárral szinte egyvonalban balról fut bele a Malomvölgy, amelyet Evlia Cselebi 1660-ban a törökök számára életveszélyes helyként említett. A Katonavölgy végénél jobbra található a Kratyinka, melynek keleti lejtőjéig értek az I. Attila-vonal tankárcái, ahol fel kellett volna tartóztatni az előre nyomuló szovjet hadsereget. A

tankárcokkal párhuzamos úton haladva Pusztaszentistvánra jutunk... Lerövidítve sétánkat visszafelé a gémeskútnál Várhegy meredekén felkapaszkodunk és a pedagógusföldek mellett elhaladva, átellenben az Öregszőlők aljában látható mendei temető irányába fordulunk. Az épülő Hét domb liget mellett a Péceli úton lesétálva elérjük a Hősök terét, valamint tőle keleti irányban – mintegy száz méterre – a temetőt és benne a katonasírokat.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS:

Külön köszönet a kiadvány megjelenésének anyagi támogatásáért:
MAGYARORSZÁG KORMÁNYA, HUNGARIKUM BIZOTTSÁG, AGRÁRMINISZTERIUM

AGRÁRMINISZTERIUM